

The Athens Review

Αθηναϊκή Επιθεώρηση του Βιβλίου

of books

Νοέμβριος 2015 • έτος 7ο - τεύχος 67 - τιμή 5€

ΡΕΥΜΟΝ ΑΡΟΝ

Περικλής Σ. Βαλλιάνος

Άπας ο Καβάφης για πρώτη φορά

Μιχάλης Χρυσανθόπουλος

Ο ειρωνικός Γιώργος Ιωάννου

Άρης Δρουκόπουλος

Η Νεοελληνική της Τεχνολογικής Εποχής

Ι. Ν. Καζάνης

Η μαγική λειτουργία της γλώσσας

Πέτρος Μαρτινίδης

**Δuo Καραμανλήδες, δύο Παπανδρέου,
ένας Σημίτης και ο Κ. Μητσοτάκης**

Μιχάλης Μητσόπουλος

Η αδύνατη επανάσταση του ΚΚΕ

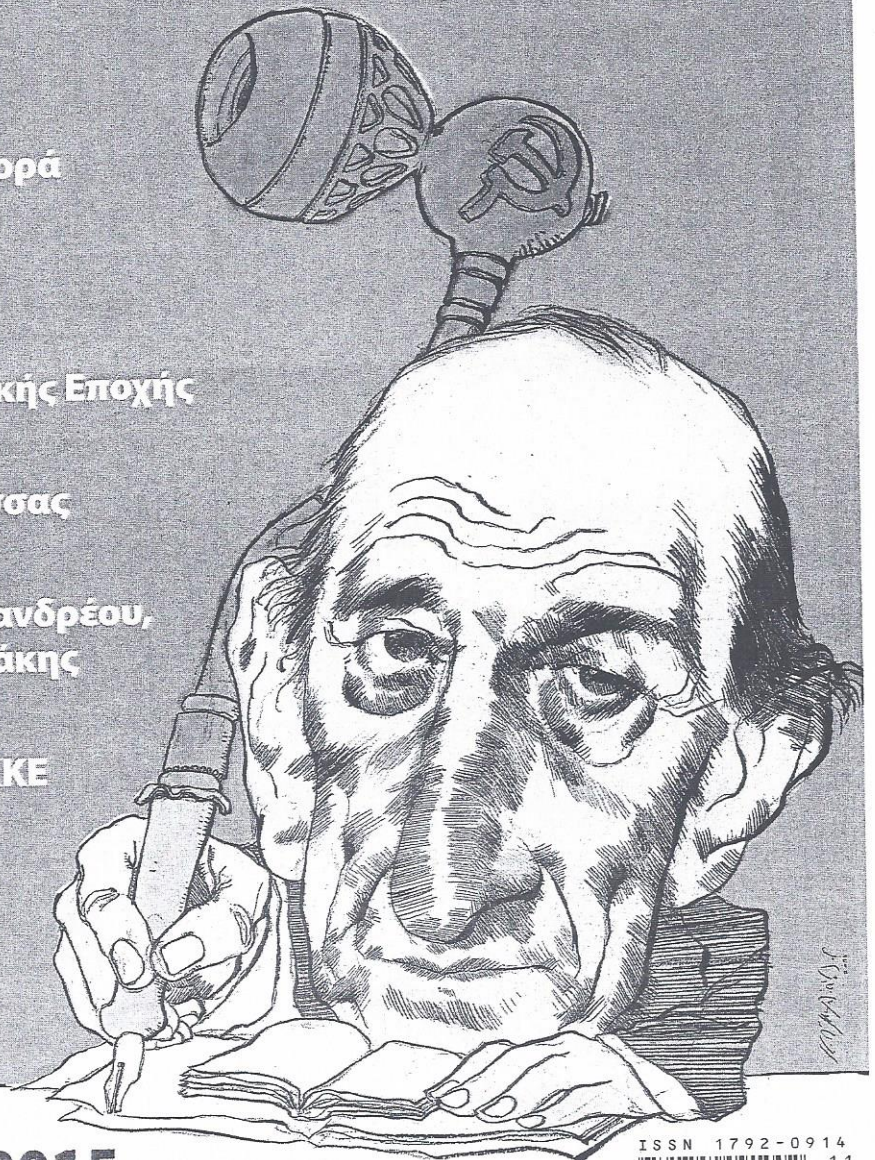
Στράτος Δορδανάς

Το «Βδέλυγμα»

Άρης Μπερλής

Η επικαιρότητα του Καμύ

Λεωνίδας Χατζηπροδρομίδης

Το Νούμερο 4034/2015

Ερωτόκριτος Ερωτοκρίτου, Κυριάκος Φώσκολος, Στυλιανή Μπλέτα

ISSN 1792-0914

9 771792 091002

11

«...αλλάζει φορεσιά κι απέρχεται»

Άπας ο Καβάφης για πρώτη φορά

Από τον ΜΙΧΑΗΛ ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟ

Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα. Δημοσιευμένα και αδημοσίευτα, επιμέλεια Δημήτρης Δημηρούλης, Gutenberg, Αθήνα 2015, σελ. 814*

Η επιμελημένη από τον Δημήτρη Δημηρούλη έκδοση του καβαφικού έργου σε έναν τόμο με διεξοδική εισαγωγή, χρονολόγιο, σχόλια που συνοδεύουν τα ποιήματα, παράρτημα με τα ποιήματα που έγραψε στα αγγλικά, με τις μεταφράσεις, με τα λογοτεχνικά πεζά και με επιλεγμένα καβαφικά σχόλια για την ποιητική εργασία, επιλογή βιβλιογραφίας, όπως και πολύ χρήσιμα ευρετήρια, αποτελεί μια σημαντική προσπάθεια στη διάδοση του καβαφικού έργου! Ο Δημήτρης Δημηρούλης, καθηγητής της Ιστορίας και Θεωρίας της Λογοτεχνίας στο Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, πραγματοποιεί την νέα έκδοση του καβαφικού ποιητικού έργου με μεγάλη φιλολογική ακρίβεια, αλλά και με θεωρητική ευαισθησία: ο σεβασμός του καβαφικού έργου συμβαδίζει με την αναγνώριση της σημασίας του «καβαφικού μύθου» στο σημερινό πολιτισμικό γίγνεσθαι, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στο εξωτερικό. Δεν είναι εύκολο να χειριστεί κανείς εκδοτικά ένα έργο που το συναντάει σε επιγραφές στα λεωφορεία και το μετρό, αλλά πρέπει να το αναζητήσει και στο δυσπρόσιτο αρχείο του ποιητή.

Ποια είναι τα κυριότερα χαρακτηριστικά αυτής της νέας έκδοσης του καβαφικού ποιητικού έργου και από ποιες αρχές διέπεται;

Πρώτον, η έκδοση, σε έναν τόμο, ακολουθεί την αρχή της χρονολογικής κατάταξης των ποιημάτων, έτσι ώστε ο αναγνώστης να έχει την εικόνα της εξέλιξης.

Δεύτερον, η έκδοση υιοθετεί έναν ορθολογικότερο τρόπο ταξινόμησης των ποιημάτων του Καβάφη και τα διακρίνει σε δύο κατηγορίες, τα «Δημοσιευμένα», στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα «Αναγνωρισμένα» και τα «Αποκρυμμένα», και τα «Αδημοσίευτα (Ολοκληρωμένα και Ανολοκληρήτα)», στα οποία περιλαμβάνο-

Π. Τέτσης, Κ.Π. Καβάφης, δεκαετία 1970, λιθογραφία, 82 x 58 cm, Μουσείο - Μπενάκη, Πινακοθήκη Γκίκα.

νται τα «Ανέκδοτα», τα χαρακτηρισμένα ως «Κρυμμένα», τα «Ατελή» κτλ.

Τρίτον, ο Δ. Δημηρούλης είναι πολύ ευαίσθητος θεωρητικά και διακρίνει σαφώς ανάμεσα στην φιλολογική αποκατάσταση και στην ερμηνευτική παρέμβαση. Για τον λόγο αυτό, όταν παρουσιάζει τα αδημοσίευτα σχεδιάσματα του Καβάφη, χαρακτηρίζει την πρότασή του ως ερμηνευτική δοκιμή, καθιστώντας σαφές στον αναγνώστη ότι δεν προτείνει, ούτε κατά προσέγγιση, κάποια τελική γραφή ποιημάτων που σχεδίαζε μεν, αλλά δεν ολοκλήρωσε ο Καβάφης.

Τέταρτον, η έκδοση συνοδεύεται από ιδιαίτερα εκτεταμένη «Εισαγωγή», η οποία αποτελεί «πρόταση ανάγνωσης» του καβαφικού έργου και συντονίζεται

απολύτως με τις εκδοτικές επιλογές που υιοθετούνται. Δηλαδή, αναδεικνύει ορισμένες πτυχές του έργου, τις οποίες κρίνει σημαντικές, υποδεικνύει άλλες ως δυνατότητες ή ενδεχόμενα και αποδέχεται την αναγνωστική ελευθερία. Ιδιαίτερη σημασία έχει η προσφορά στον αναγνώστη μιας βιογραφίας του Καβάφη, προκειμένου αυτή να λειτουργήσει ως πλαίσιο ανάγνωσης, αλλά και η αναγνώριση ότι αυτή η βιογραφία αποτελεί ένα ομοίωμα ζωής, μια προσωπά κατασκευή.

Ας ξεκινήσουμε με τη σειρά, πρώτα με τη χρονολογική κατάταξη των ποιημάτων. Παρατηρούμε ότι στην έκδοση αυτή τα δημοσιευμένα ποιή-

ματα κατατάσσονται χρονολογικά σε δύο μέρη, τα αναγνωρισμένα (τα 154) και τα αποκρυμμένα, με βάση για μεν τα αναγνωρισμένα το έτος δημοσίευσης (ενώ δίδεται, παράλληλα, και η χρονολογία γραφής όταν είναι δυνατόν), για δε τα αποκρυμμένα το έτος γραφής. Η χρονολογική κατάταξη έχει ακολουθηθεί μερικώς στην έκδοση Σαββίδη (εκδόσεις Ίκαρος), την «τυπική» θα λέγαμε έκδοση του Καβάφη, μέσω τις οποίες οι μεγαλύτεροι σε ηλικία τουλάχιστον γνωρίσαμε το έργο του. Ο Γ. Π. Σαββίδης εξέδωσε τον πρώτο τόμο των αναγνωρισμένων ποιημάτων με βάση τη θεματική κατάταξη σε τεύχη του ίδιου του Καβάφη (84 ποιήματα έως το 1918) και τον δεύτερο τόμο χρονολογικά, επειδή πάλι ο ίδιος ο Καβάφης είχε επιλέξει τη μέθοδο αυτή, ακολουθώντας την τελευταία συλλογή μονόφυλλων που είχε κυκλοφορήσει ο ποιητής (70 ποιήματα από το 1919 έως και το 1933). Η εκδοτική αυτή επιλογή, αποτέλεσμα συστηματικής εργασίας του Γ. Π. Σαββίδη στο αρχείο του Καβάφη, που οδήγησε στη σημαντικότερη μονογραφία, *Οι Καβαφικές Εκδόσεις* (εκδ. Ταχυδρόμος, Αθήνα 1966), με την οποία, μεταξύ άλλων, αποκτίσαμε μια εικόνα του τρόπου διαχείρισης της διάδοσης του έργου του Καβάφη από τον ίδιο, δικαιολογείται απολύτως το 1963, που πραγματοποιήθηκε η έκδοση. Το έργο του Καβάφη παραδόθηκε στον αναγνώστη διαμεσολαβημένο από την εκδοτική πρακτική του Καβάφη, όπως την έχει μελετήσει ο Σαββίδης: το ποιητικό κείμενο και η πρόσληψή του δημιουργούν μια αναγνωστική ένταση και, με τον τρόπο αυτό, μπορούσαμε να διαβάσουμε τον Καβάφη και από τη δική του οπτική.

Ας δούμε ένα παράδειγμα. Τα δύο ποιήματα που προτάσσονται στο πρώτο τεύχος και στον πρώτο τόμο της έκδοσης Σαββίδη έχουν τους τίτλους «Η Πόλις» και «Η Σατραπεία», αναφέρονται, δηλαδή, σε δύο μορφές πολιτειακής οργάνωσης του αρχαίου κόσμου. Τα ποιήματα αυτά βρίσκονται σε διάλογο μεταξύ τους επειδή, αφενός, η αφήγηση γίνεται και στα δύο στο πρώτο ενικό πρόσωπο, αλλά οργανώνεται ως φανταστικός διάλογος με ένα δεύτερο ενικό πρόσωπο που λειτουργεί ως alter ego

Καβάφης, Θ. Σ. Έλιος-παράλληλοι», ο Σεφέρης αναφέρει¹⁰: «Ο Ιουλιανός είναι σκάνδαλο για τον Κ[αβάφη], ένας κάρφος στον ορίζοντα, ο τύπος που του χλανά την ισορροπία γιατί θέλησε ν' αλλάξει τη μοίρα, να κάμει κάτι έξω από την τάξη του κόσμου. Είναι χειρότερος από σκάνδαλο: είναι ένα είδος αθέμιτου ανταγωνισμού. Και ο Κ., όπως ο Ιουλιανός, εύχεται την επιστροφή των αρχαίων, της ηθικής τους [...]. Αλλά όχι σαν αυτόν τον πουριτανό που αφοσιώνεται ολόκληρος σε μια ιδεολογική υπόθεση, αυτόν που δεν είναι "εν μέρει... εν μέρει" [...]. Διαφωνώ και με την άποψη του Σεφέρη και με αυτή του Δημηρούλη.¹¹ Δεν πρέπει να λησμονεί ο αναγνώστης ότι ο Ιουλιανός αποτελεί το θέμα που έχει τη μεγαλύτερη συχνότητα στα ποιήματα του Καβάφη και ότι δεν είναι δυνατόν να επεξεργάστηκε δώδεκα ποιήματα με θέμα έναν αρνητικό ήρωα. Έξι από τα 154 ποιήματα του κανόνα, ένα από τα 75 *Ανέκδοτα* και πέντε από τα 30 *Ατελή* αναφέρονται στον Ιουλιανό. Από το 1920 έως το 1933 ο Καβάφης γράφει, επεξεργάζεται εκ νέου ή προετοιμάζει κατά μέσο όρο ένα ποίημα το χρόνο για τον Ιουλιανό. Τα πέντε αδημοσίευτα σχεδιάσματα πρέπει να εξεταστούν ως συνέχεια των επτά προγενέστερων ποιημάτων, δημοσιευμένων και μη. Η αφηγηματική οργάνωση των έξι δημοσιευμένων ποιημάτων είναι διττή, από την οπτική ενός αποστασιοποιημένου τρίτου ενικού προσώπου, αφενός, και από αυτήν ενός εμπλεκόμενου πρώτου πληθυντικού, αφετέρου. Η διαφορά στην αφηγηματική οπτική επιτρέπει στον αναγνώστη να αντιληφθεί τους δύο πόλους της θεματικής των ποιημάτων για τον Ιουλιανό: αφενός διαμορφώνεται ένα βιογραφικό σκαρίφημα, το οποίο βασίζεται στις, και διαλέγεται με τις, επιστολές και τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Ιουλιανού και αφετέρου εκτίθεται ένας προβληματισμός για τη σχέση της αυτοκρατορικής εξουσίας με το «σύστημα εκκλησίας», παγανιστικής ή χριστιανικής, και τους υπηκόους του κράτους. Ο Ιουλιανός αποτελεί μέρος της οικογένειας του Μεγάλου Κωνσταντίνου, έζησε τη δολοφονία και του πατέρα και του αδελφού του από τον θείο του, αυτοκράτορα Κωνσταντίνο, ανατράφηκε ως χριστιανός, είχε πάντοτε το φόβο της θανάτωσης για οποιαδήποτε πράξη έκρινε ως μη αποδεκτή ο Κωνσταντίνος και εκδηλώθηκε ως εθνικός. Σε όλα τα ποιήματα, άμεσα ή έμμεσα, υπογραμμίζεται ότι οι τρόποι του δεν ταιριάζουν με τις παραδόσεις των εθνικών, ότι είναι «ξένος» ανάμεσά τους, ότι αυτός που είναι «Παραβάτης» για τους Χριστιανούς είναι και «Χριστιανομαθημένος» για τους εθνικούς. Η διπλή αυτή «ξενότητα», η οποία προτείνεται για πρώτη φορά στο «Ο Ιουλιανός εν τους Μυστηρίοις» (1896), αποτελεί το χαρακτηριστικό όλων των ποιημάτων του Καβάφη για τον

Οὗτος Ἐκεῖνος

Ἄγνωστος - ζῖνος μὲς στὴν Ἀντιόχεια - Ἐδεσσοῦν
 γράφει ποητὰ. καὶ τὸς πάλιν, ναί, ὁ χῖνος
 ὁ τεχνολόγος ἔγνω. Μὲ αὐτὸν ὀρόντα τρεῖς

ποιήματα ἐν ὄλω. Πλὴν τὸν ποιητὴν
 κῆραε τὸσο γράφειμο τὸν διχαστικὴν,
 καὶ τὸν ἐντελὸν ὁ ἑλληνικὴν βρασιλογραφίαν,
 καὶ τὸν τὸν βαρύνει πᾶς τὸ κάθε λέι.

Μία σελίς ὅμως παρὰ τὸν ἀπὸ τὴν ἀνομιὰ
 τὸν ἔγραφε - τὸ ἐξέλιπον Οὗτος Ἐκεῖνος,
 πῦ ἄλλοτε στὸν ὄνο τὸ ἀπὸ τὸν Ὀλυμπανός.

Το ποίημα «Οὗτος Ἐκεῖνος» γράφτηκε το 1898 και δημοσιεύτηκε το 1909. Αρχείο Καβάφης (Ίδρυμα Ωνάση).

Ιουλιανό: είναι ποιήματα για κάποιον που ὄλοι τον θεωρούσαν «ξένο».

Τέταρτον, μεγάλο προτέρημα της έκδοσης είναι η εκτεταμένη «Εισαγωγή» της. Η οπτική γωνία, η θέση του υποκειμένου, η έννοια του χρόνου και η σχέση του με τον χώρο είναι τα κρίσιμα ζητήματα της καθαφικής ποιητικής, με τα οποία ασχολείται ο Δ. Δημηρούλης στην εκτεταμένη και ιδιαίτερα κατατοπιστική μελέτη που προτάσσει. Η μελέτη αυτή ξεκινάει με τον «Βίο και την πολιτεία» του Καβάφη, αναγνωρίζοντας την ανάγκη του αναγνώστη να έχει στη διάθεσή του μια εικόνα του συγγραφέα και της πόλης στην οποία έζησε και με την οποία, σε μεγάλο βαθμό, έχει ταυτιστεί, τουλάχιστον για τον έλληνα αναγνώστη, ο οποίος συνδέει την Αλεξάνδρεια με τον συχνά αποκαλούμενο «Αλεξανδρινό». Όμως, θεωρητικά ευαίσθητος ο Δημηρούλης, τονίζει ότι θα συνθέσει «ένα ομοίωμα που λέγεται "η ζωή του Καβάφη"» για να μπορέσει ο αναγνώστης «να ιδεαστεί τον δικό του ήρωα»,¹² αναγνωρίζοντας το στοιχείο της κατασκευής σε μια βιογραφία και ασκώντας έμμεσα κριτική στον «βιογραφισμό». Η θεωρητική του ευαισθησία χαρακτηρίζει και τη μελέτη της ποιητικής διαδικασίας αυτού που θα αποκαλούσα «Του μαγαζιού» του Καβάφη, τη «Βιοτεχνία Καβάφη», όπως τη χαρακτηρίζει: «μέριμνα βίου, επιμέλεια εαυτού, μελέτη θανάτου». Στη συνέχεια στέκεται στις «Ιστορίες της Ιστορίας», στις «Καβαφικές Τεχνικές», στον «Καβα-

φικό έρωτα», στη γλώσσα και στον λόγο του Καβάφη, στα γεμάτα ένταση δίπολα «Κλασικός και μοντέρνος» και «Ελληνικός και οικουμενικός» και στην «Παρέμβαση του Σεφέρη», στην έλξη από το έργο του Καβάφη, αλλά και την απώθηση από το πρόσωπό του, στην οικειοποίηση, αλλά και την υποτίμηση: σε αυτό το πνεύμα ο Σεφέρης διατυπώνει το 1936 αυτό που ο ίδιος θα χαρακτηρίσει νεοελληνική πρωτοτυπία, ότι δηλαδή ο Κάλβος, ο Σολωμός και ο Καβάφης, «[ο]ι τρεις μεγάλοι πεθαμένοι ποιητές μας που δεν ήξεραν ελληνικά».¹³ Τέλος, οι αναλύσεις που επιγράφονται «Ποιητική και ρητορική» και «Ο Καβάφης ως διακνητής των έργων του» συνιστούν σημαντική συμβολή στα γνωστικά πεδία της ανάλυσης του λόγου και της πρόσληψης. Η «Εισαγωγή» τελειώνει με ένα τμήμα, το οποίο περιγράφει και εξηγεί τα κριτήρια και τις αρχές της έκδοσης του ποιητικού έργου του Καβάφη, στις οποίες επιγραμματικά έχω αναφερθεί..

Τελειώνοντας θα ήθελα να υπογραμμίσω τον ιδιαίτερα προσετό στον αναγνώστη χαρακτήρα της έκδοσης, η οποία όπως, τονίζει ο Δ. Δημηρούλης, είναι «χρηστική (με επίμονη φιλολογική φροντίδα) αλλά κυρίως είναι πρόταση ανάγνωσης που περιέχεται στην «Εισαγωγή».¹⁴ Στα ιδιαίτερα θετικά στοιχεία της συγκαταλέγονται εκτός από τη χρονολογική κατάταξη των ποιημάτων, τον ορθολογικότερο τρόπο ταξινόμησης, τη διάκριση ανάμεσα στην

φιλολογική αποκατάσταση και στην ερμηνευτική παρέμβαση, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον χειρισμό των αδημοσίευτων σχεδιασμάτων, και την εκτεταμένη «Εισαγωγή», και τα ακόλουθα: η έκδοση σε έναν εύχρηστο και ωραίο τόμο, η εξαιρετική τυπογραφία (ποιότητα χαρτιού, μέγεθος στοιχείων, ποιότητα εκτύπωσης), τα ευπρόσιτα και χρησιμεύοντα σχόλια, στο κάτω μέρος της σελίδας που βρίσκεται το ποίημα, και τα ευρετήρια. Εύχομαι από καρδιάς στον τόμο αυτό ένα μακρύ ταξίδι. ▲

- 1 Είναι αυτονόητη η επιλογή βιβλιογραφίας, δεδομένου του όγκου της και της βιβλιογραφίας του Δημήτρη Δασκαλόπουλου, αλλά, όσον αφορά τα καθαφικά σχόλια για την ποιητική εργασία, θα ήταν προτιμότερο να είχε συμπεριληφθεί το σύνολό τους, παρά την επιβάρυνση του τόμου σε σελίδες.
- 2 Ο Γιάννης Δάλλας, «Η Στρατεία και η ανάλυση του συμβόλου της», Καβάφης και Ιστορία: αισθητικές λειτουργίες, Ερμής, Αθήνα 1974, σ. 46-63, θεωρεί ότι το περιλαμβανόμενο δεύτερο ενικό πρόσωπο είναι ο Αλκαβιάδης.
- 3 Όπως θα τονίσει, ἄλλωστε, ο Στρατής Τσίρκας στα *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1958 και *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος, Αθήνα 1971.
- 4 Βλ. Ε. Μ. Forster, "The Poetry of C. P. Cavafy" and "The complete poems of C. P. Cavafy", στο Denise Harvey (επιμ.), *The Mind and Art of C. P. Cavafy*, Denise Harvey & Co, Αθήνα 1983, σ. 13-18, 40-45.
- 5 Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα Δημοσιευμένα και Αδημοσίευτα*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Gutenberg, Αθήνα 2015, σ. 187. Επίσης, Κ. Π. Καβάφης, *Ποιήματα Α'*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1965, σ. 99.
- 6 Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα Δημοσιευμένα και Αδημοσίευτα*, ὁ.π., σ. 188-189.
- 7 Κ. Π. Καβάφης, *Ατελή Ποιήματα (1918-1932)*, φιλολογική επιμέλεια και σχόλια Renata Lavagnini, Ίκαρος, Αθήνα 1994.
- 8 Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα Δημοσιευμένα και Αδημοσίευτα*, ὁ.π., σ. 583.
- 9 Ὀ.π., σ. 591.
- 10 Γ. Σεφέρης, *Μέρες 1945-1951*, Ίκαρος, Αθήνα 1973, σ. 161.
- 11 Μ. Χρυσανθόπουλος, «Προσλαμβάνοντας τον πολιτικό Καβάφη: Τα ποιήματα για τον Ιουλιανό και το ζήτημα της "κυριαρχίας"», στο Α. Καστριάνη κ.ά. (επιμ.), *Για μια Ιστορία της Λογοτεχνίας του 20ού αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης - Μουσείο Μπενάκη, Ηράκλειο 2012.
- 12 Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα Δημοσιευμένα και Αδημοσίευτα*, ὁ.π., σ. 17.
- 13 Σεφέρης, «Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβον», *Δοκίμεις*, τόμ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1974, σ. 62-63.
- 14 Κ. Π. Καβάφης, *Τα Ποιήματα Δημοσιευμένα και Αδημοσίευτα*, ὁ.π., σ. 154.